

ƏDƏBİ TƏHLİL. MƏTN POETİKASI

Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının semiotik aspekti

Pərvanə Bəkirqızı (İsayeva)

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: bekirqizi69@mail.ru

Annotasiya. Struktur-semiotik təhlil vasitəsi ilə hər hansı bir bədii mətnin necə təşkil olunduğunu, strukturunun formalaşmasını, bu strukturda müəllifin cəmiyyətə və ümumilikdə mədəniyyətə olan mesajlarının necə təşkil olunduğunu və əsas qayənin necə çatdırılması üsullarını izləyə bilirik. Bu yanaşma bədii mətnin işarə sistemi kimi öyrənilməsinə və məlumatın ötürülməsini şərtləndirən kommunikativ prosesin modelini də təqdim edir. Müasir elmi diskussiyalar semiotikanın həm əhatə dairəsini, həm də yayılma tezliyinin sürətlənməsi ilə diqqət çəkir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən çoxsaylı araşdırmaların dayaq nöqtəsi olmuşdur. Bu böyük sənətkarın bütün mətnləri öz strukturu və mənə yükü ilə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələsini hələ XX əsrin əvvəllərindən hazırlamış oldu. Bədii mətnin sadəcə hadisədən və xarakterdən başqa özündə gizli və aşkar şəkildə hiifz etdiyi elementlərlə bütünləşməsinə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı əsasında və sistemli-semiotik təhlil metodu ilə tədqiqata cəlb olunması humanitar elmlərin sərhədlərinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Bu yanaşma bədii mətnin bütün şaxələrini görmək və mətn texnologiyasında iştirak edən ən incə detalları seçmək imkanı yaradır. Semiotik təhlil metodu əsasında Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “Kamança”, “Usta Zeynal” əsərlərinin kod sistemi, mətnin interpretasiyaları, adresant-mətn-adresat arasındakı sistemli əlaqələr araşdırılır.

Açar sözlər: semiotika, semiotik təhlil, adresant, ismarıç, adresat, işarə, kod, Cəlil Məmmədquluzadə, mətn informativliyi

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 23.04.2022; qəbul edilib – 02.05.2022

The semiotic aspects of Jalil Mammadguluzade's creativity

Parvana Bakirgizi (Isayeva)

Doctor of Philological Sciences

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: bekirqizi69@mail.ru

Abstract. Through structural-semiotic analysis, we can follow how any literary text is organized, its structure is formed, how the author's messages to society and culture in general are developed in this structure and how the main idea is conveyed. This approach also presents a model of the communicative process that allows the study of a literary text as a sign system and the transmission of information. Modern scientific discussions draw attention to both the scope and frequency of semiotics.

The work BY Jalil Mammadguluzadeh, a prominent representative of THE 20th century Azerbaijani literature has been the mainstay of numerous studies in various aspects. All the texts of this great artist with their structure and meaning have prepared a new stage of Azerbaijani literature since the beginning of the 20th century. The integration of the literary text into the research based on the works by Jalil Mammadguluzadeh and the method of systematic-semiotic analysis is connected with the expansion of the boundaries of the humanities. This approach allows you to see all the branches of the literary text and choose the most subtle details involved in the text technology. systematic relationships between are investigated.

Keywords: semiotics, semiotic analysis, addressee, message, addressee, sign, code, Jalil Mammadguluzade, text informatics

Article history: received – 23.04.2022; accepted – 02.05.2022

Giriş / Introduction

İşarələr haqqında elm olan semiotikaya XX əsrin 90-cı illərdən başlayaraq ilk növbədə ədəbi mətnlərin və daha geniş mənada mədəniyyətin öyrənilməsi baxımından ciddi bir maraq yarandı. Ədəbi tənqiddə semiotikanın rolu mətnlərin ədəbi təcrübə daxilində daha geniş mənə strukturları ilə əlaqəsinin dəqiq anlaşılması üçün istiqamət verən əsas nəzəri modellər yaratmaqdır.

İsveçrəli dilçi Ferdinand de Sössür (1857-1913) işarələrin təbiətini və funksiyasını öyrənmək və aydınlaşdırmaq üçün əsas sistem kimi dilə diqqət yetirərək, semiologiyadan bəhs edirdi. Təxminən eyni vaxtda Amerika filosofu Çarlz S. Pirs (1839-1914) də semiotik adlandırdığı (ondan əvvəl Con Lokkun eyni yazılışından istifadə edərək) işarələr elmindən bəhs etməyə başlayır. Bu iki yanaşmayla semiotika "semioz" kimi tanınan əlamətlərin istehsalı və şərhinin bütün aspektlərini öyrənmək üçün mükəmməl və məhsuldar bir elm sahəsi halına gəldi. Ədəbi əsərlərlə bağlı semiotik təhlil rus Formal məktəbi, Tartu-Moskva məktəbi və Algirdas Qreymas məktəbi də daxil olmaqla bir neçə düşüncə axınına əsaslanır. Son illər semiotika ədəbi tənqidin əsas tədqiqat alətinə çevrilir, çünki ədəbi mətnin işarələr sistem kimi dəyərləndirilməsi onun daha açıq oxunmasına şərait yaradır. Bununla da, mətnin anlaşılması və ya izahında onun təşkilində iştirak edən işarə sistemləri şəbəkəsi bir bütün olaraq götürülür. Semiotik təhlil metoduna əsaslanan nəzəriyyəçilər adətən bədii mətni onun yaradıldığı mədəniyyətin daha geniş oxunuşuna və ona xas olan daha universal strukturlara əsaslandıraraq genişləndirirlər.

Əsas hissə / Main Part

Müasir tədqiqatlar içərisində ümumi semiotika, biosemiotika, sosial semiotika, siyasətin semiotikası, mədəniyyətin semiotikası (struktur antropologiya, etnosemiotika, folklorun semiotikası), linqvosemiotika, semiotik məntiq (müərrəd semiotika), riyazi (cəbri) semiotika, kompüter semiotikası, koqnitiv semiotika, media semiotikası, reklamın semiotikası və bizim tədqiqatımızın əsaslandığı mətnin semiotikası (narratologiya) önəmli yer tutur.

"İşarələrin tədqiqi"ndən başqa, semiotiklərin özləri arasında semiotikanın əhatə dairəsi və metodologiyası ilə bağlı fikir ayrılığı da mövcuddur. Sössür semiotikanın sosial elmlərin bir hissəsinə çevriləcəyi irəli sürsə də, semiotika hələ də vahid, tam hüquqlu analitik metod və ya nəzəriyyə deyil, nisbətən sərbəst müəyyən edilmiş tənqidi təcrübədir. Semiotik təhlil üçün keçərli olan ədəbiyyatın hüdudlarından kənarında tətbiq edilən və sadəcə subyektiv şərhə və böyük iddialara əsaslanan iddialı ədəbi tənqid formasından başqa bir şey deyil. Strukturalist semiotikanın tənqidləri bəzi nəzəriyyəçilərin semiotikanı tamamilə tərksis etməsinə səbəb oldu, digərləri isə onun yeni perspektivləri üzərində fəaliyyətini davam etdirir.

Bəzən semiotiklər öz təhlillərini subyektiv şərhədən çox, sırf obyektiv "elmi" hesablanmalar kimi təqdim edirlər, bəzənsə müəyyən şərhələr üçün empirik sübutlar təqdim etməyə çox ehti-

yac hiss edilir ki, bu da təhlillərin əksəriyyətinin sərbəst və systemsizliyi ilə əlaqələndirilə bilər. Humanitar elmlərdə tədqiqatçılar tətbiq sahələrinə semiotik təhlili tətbiq etməkdənsə, anlatmaq iş-tədiqləri məqamları təsvir edən nümunələr seçirlər və iddia edirlər ki, semiotikanın əsas çatışmazlığı onun analitikin bacarığından çox asılı olmasıdır. Təcrübədə semiotik təhlil həmişə fərdi oxunuşlardan ibarətdir. Bu həm də tədqiqatçının hazırlıq bazasını da açıq şəkildə büruzə verir. Strukturalist semiotiklər ya öz şərhlərinin ümumi konsensusu əks etdirdiyini, ya da onların mətn şərhlərinin işarə strukturunda immanent olduğunu və heç bir çarpaz təsdiqə ehtiyac olmadığını fərz edərək, alternativ oxunuşlara imkan verirlər.

Bir çox məqamlarda strukturalist semiotikanın “nəzəri çərçivənin ağırlığı ilə estetik reaksiyanın əzilməsinə” gətirib çıxara biləcəyi təhlükəsindən də bəhs edilir. Semiotik təhlil tez-tez affektiv sahəni azaltmağa meyil göstərir – baxmayaraq ki, konnotasiyaların öyrənilməsi yüksək dəyişkən və subyektiv emosional nüansların həssas tədqiqini əhatə etməlidir.

Strukturalist semiotikada diqqət şərti azadlığa deyil, dilə, istifadə proseslərinə deyil, formal sistemlərə yönəlir. Strukturalist tədqiqatlar sırf mətn təhlili aparmağa meyillidir və belə bir fikir irəli sürülür ki, semiotiklər mətn təhlilindən kənara çıxdıqda belə, “onlar digər məqamları mətn təhlilinə tabe edirlər”. Semiotika mətn strukturlarını müəyyən etmək baxımından mənanın sırf izah edilə biləcəyini təklif edə bilər. Belə bir mövqə linqvistik determinizmlə eyni münasibətə məruz qalır. Sistemin təyinedici gücünə üstünlük verməklə onu əsaslı şəkildə mühafizəkar hesab etmək olar. Strukturalist semiotika yaradıcılıq proseslərinə, hətta müəllif niyyətlərinə toxunmur. O, xüsusən təcrübələrə, mədəni, sosial, iqtisadi və siyasi kontekstə məhəl qoymur. Hətta mətnlərin dominant sinfin maraqlarına cavab verən oxunmanı təşviq etmək üçün kodlaşdırıldığını iddia edən Roland Bart öz diqqətini mətnin daxili təşkili ilə məhdudlaşdırır və şərhin sosial konteksti ilə məşğul olmur.

Ç.Pirsin və F.de Sössürün nəzəri görüşləri ilə formalaşan yeni istiqamət sosial proseslər, mədəniyyət və incəsənət, ədəbiyyat və dilçilik, o cümlədən bütün elm sahələrinə yeni yanaşması ilə seçilirdi. Semiotika informasiyanın ötürülməsi, həmçinin işarə sistemlərinin xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilməsi məsələlərini də ön plana çıxarırdı. Əgər Ç.Pirs semiotikanı dəqiq elmlərin bir qolu kimi təqdim edirdisə, F.Sössürün semiotik baxışı "Ümumi dilçilik kursu"nda irəli sürdüyü kimi dil modellərinin humanitar sahənin bütün istiqamətlərində tətbiqini tapmasına əsaslanırdı. Bu yanaşma bizi əhatə edən çevrə və ya məkanda, eyni zamanda sosial mühitdə, həmçinin ötürücülüyü ilə seçilən ənənəvi baxışlarda obyekt və ya hadisə kimi işarə olan məna daşıyıcılarının varlığına əsaslanırdı. Semiotik yanaşmada mədəniyyət nəhəng informasiya işarələri sistemidir və xüsusən də bədii mətndə tarixin keçmişi ilə gələcəyi kodlar, işarələrlə sabitləşir və informasiyanın ötürücülüyü funksiyasını icra edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bədii mətnin yaradıldığı mədəniyyətin geniş oxunuşu olması məsələsini Cəlil Məmmədquluzadənin "Usta Zeynal" hekayəsi əsasında açıqlamağa çalışaq. Hekayə Müğdusi Akop və onun planları ilə başlayır. Müğdusi Akop yeni zamanla qaynayıb-qarıxmış, yaşamını bu ritmə uyğunlaşdırıb. Övladı imperiyanın mərkəzində – Moskvada ali təhsil alıb geri qayıdır, öyrəşdiyi mühiti və məkanını dəyişir. Müğdusi Akop evini oğlunun gəlişi ilə yenidən düzənləyir. Bu həm də evin struktur dəyişikliyi ilə də diqqət çəkir. Bu dəyişikliyi İranda gələn müsəlman usta Zeynalə həvalə edir. Müğdusi Akopla Usta Zeynalın qarşılaşması iki fəqli mədəni sistemin, iki ayrı etnik davranış stereotipinin etnopsixoloji davranış modelinin qarşılaşmasıdır. Usta Zeynal özünü maraqlandıran suallara cavab axtarır. "Xozeyin, oğlun neçə il dərs oxuyub?", "Xozeyin, bu otaqları kim tikib?" və ya Ağə Sadiğə ünvanladığı "Niyə bir Kərbəla ziyarətinə getmirsən?" kimi suallar Usta Zeynalın öz kodlarını biruzə verir. Tədqiqatçı R.Qasımov Usta Zeynalın "Xozeyin, niyə sizin paşahınız yoxdur?" sualının daşdığı məna qatını "burda həm də ermənilərin heç bir torpağa və dövlətçiliyə sahib olmadıqları halda Azərbaycanda cah-cəlal içində yaşamaq imkanlarına sahib olmaları məsələsi də öz əksini tapmışdır. Erməni Müğdusi Akop gəlmə olduğu halda altı göz otaqlı mənzilə sahibdir. Ancaq bu torpağın dos-doğma övladı Usta Zeynal bir dəst nimdaş paltardan savayı heç nəyə sahib deyil. Müğdusi Akop sahib olmadığı torpaqda dədəsinin yurdu kimi xoşbəxt və sərbəst yaşayır, ancaq Usta Zeynalın padşahın məmurları ilə keçinmək dərdi var" [1]

qənaətləri ilə izah edir. Hadisələrin baş verdiyi məkanın böyük modeli Azərbaycan, kiçik modelləri Müğdisi Akop və Usta Zeynaldır.

İşarə F. de Sössür və Ç.Pirs tərəfindən müəyyən edilmiş iki əsas çərçivədə təhlil edilir. Sössür modeli binardır – işarənin (formanın) işarələnmə (referent/konsepsiya) mahiyyəti etibarlı ilə necə bağlı olmasına əsaslanır. Əgər "Usta Zeynal" hekayəsində əsas işarə kimi Usta Zeynalı götürsək onda işarələnmə obyektini kimi cəmiyyəti götürə bilərik. Pirs modelindəki triadanı da işin içərisinə qatsaq – işarəni (Usta Zeynal) (representamen) şərhçinin (təhkiyəçinin) süzgəcindən keçirərək öz obyektinə (referentinə) bağlama prosesində yeni qatlar açmış oluruq. Əslində hər iki model bir-birini tamamlayan tərəflər kimi götürülə bilər. Çünki hər iki modeli tətbiq etdikdə bədii mətnin ilk oxunuşlarda diqqət etmədiyimiz kod sistemi daxilində subkodları da izləmək olur. Usta Zeynal haqqında ilk informasiya Hacı Rəsul tərəfindən verilir (onun İrandan gəlməsi). Bir sonrakı məlumat Usta Zeynalın özü tərəfindən çatdırılır, atasının Zənganda mötəbər adamlardan biri olması, ölümündən sonra on iki yaşlı Zeynalın əmisi tərəfindən öz qızı (altı-yeddi yaşlı ola-olmaya) ilə evləndirilməyə məcbur edilməsi faktı da işarənin (Usta Zeynal) və işarələnmə (mövcud cəmiyyət) arasındakı münasibəti daha aydın ifadə etmiş olur. Cəlil Məmmədquluzadənin bu mətnində sub kodlar ən kiçik işarələr də nəzərə alınmalıdır. Bu sıralamaya ilk olaraq Usta Zeynalın Müğdisi Akopun evində olan əşyalara yaxın durmayıb bütün alətlərini evindən gətirməsi, Qurbanın erməni küpəsində su gətirib gəc hazırlamasını murdarlanma kimi qəbul etməsi, müqəddəs yerləri ziyarət etməyənləri "Qurban, sizin vilayətin müsəlmanları çox biqeyrətdilər" qənaəti mətnin içərisində paylanmış mənə qatlarının açılmasına xidmət edir.

Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixi ilə bağlı araşdırmalarında semiotik təhlil metoduna da əsaslanan Niyazi Mehdi yazır: "Semiotika üçün tekst yalnız sözlərdən düzülmiş yazılı mətn deyil. Davranış bildiricilərinin müəyyən bilgi verən ardıcılığı da, miniatür əsəri də, memarlıq tikilisi də tekstdir. Semiotikaya görə, insan üzü, insan bədəni, davranışı, paltarları, eləcə də şəkillər, naxışlar, təbiət hadisələri, memarlıq abidələri və s. onları qavrayan adama bu və ya başqa sıxlıqda yığılmış, düzülmiş işarələr cərgəsi kimi bəlli olur. Yəni hamısı da öz maddi formaları ilə adamlara müəyyən mənalar bildirirlər [2, s.7-8].

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında cəmiyyətin və mədəniyyətin kiçik modelləri ünsiyyət faktları kimi götürülür, müəllifin kodlaşdırdığı məqamlar semiotik yanaşmada yeni məzmun və ifadə şəkli kimi dərk edilir. Semiotik yanaşmada hər hansı bir mədəniyyət simvolları və işarələrlə məzmun və ideyanın çatdırılmasına əsaslanır. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin ilk qələm təcrübələrindən olan "Poçt qutusu" hekayəsində köhnə və yeni dünya arasında informasiya çatışmasının ilk işarəsi olan poçt qutusu onunla necə davranacağını və dilini bilməyən Novruzəlinin simasında qarşımıza çıxır. Novruzəlinin təmsil etdiyi və ənənəsini davam etdirdiyi düşüncə modeli yeni dünyanın modelinə tamda uyğun deyil. Mətnəki informativliyin təqdim etdiyi ilk işarələr konkret məkanlarla – İtqapan kəndi, poçtxana, divanxana ilə bağlıdır. Bu məkanlardan ikisi yeni dünyanın, İtqapan kəndi isə köhnə dünyanın kodlarını daşıyır. Sabit model kimi təqdim olunan İtqapan kəndindən fərqli olaraq divanxana və poçt qutusu strukturu və funksiyası etibarilə informativ ünsiyyətin qeyri-bərabərliyini əks etdirir. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii məkan və semiotik kod kimi təqdim etdiyi İtqapan kəndinin adı Cəbrayıl rayonu ərazisində İtqıran dərəsi, 1929-cu ilə qədər Naxçıvan ərazisində olan İtqıran kəndi, Laçın rayonunda İtqıran dağı toponimlərini yada salır. Strukturalizm cəmiyyətdə və fərdin nitqində şifrələnmiş semantik strukturlardan bəhs edir. Strukturist məktəb mədəniyyət və ədəbiyyatda birləşdirilə bilən əsas elementləri axtarır və iddia edir ki, praktik olaraq, konkret olaraq insana aid etdiyimiz hər şey dildə ifadə olunur. Strukturalistlər hesab edirlər ki, dil simvolları yazılı və ya şifahi ünsiyyətdən xeyli kənara çıxır. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində məkan adlarının daşdığı mənə qatı yazılı və şifahi nitqdən çox olan informativliyi ilə seçilir.

Cəlil Məmmədquluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsinin şifrələnmiş semantik strukturu elə poçt qutusuyla bağlıdır. Novruzəlinin başına gələn qapalı məkanın qapalı qutusunun "rus qulluq adamı" tərəfindən açılması ilə finala yaxınlaşır. Bu hekayədə diqqət çəkən məqamlardan biri də müəllifin başqa əsərlərində də qarşılaşdığı özümüzünkülər və özgələr binarlığından qaynaqla-

nır. Novruzəlinin ilk dəfə qarşılaşdığı poçt qutusuyla erməni uşağı və rus qadının davranış stereotipləri cəmiyyətin keçid dövrü üçün xarakterik cizgilərə sahibdir. Toplumun bir kəsimi (müsəlman olmayanlar) yeniliyə tez uyğunlaşır, ənənəvi Şərq modelinə bağlılığı hələ qopmayan Novruzəlinin davranış stereotipi müəllif zamanı ilə üst-üstə düşür. Zaman olaraq XX əsrin əvvəlləri olsa da, Novruzəli itaətkardır, xanın tapşırığını sorğusuz-sualsız yerinə yetirməyə hazırdır və etimadı doğrultmaq istəyi o həddədir ki, xanın dəfələrlə dediyi “kağızı sal qutunun içinə, qapağı yatır və tez qayıt gəl” sonluğunu eşitmir. Novruzəli öz statusunu özü qəbul edir və müəyyən mənada yada salır. “Mən ölənə kimi sənə qulam...” [3, s.123]. Məhz bu düşüncə Novruzəlinin poçt qutusunun keşiyində durmasına səbəb idi. Fikrimizi modelləşdirsək Novruzəli yalnız poçt qutusu ilə deyil, həmçinin müsəlman olmayan toplumla da qarşıqarşıyadır. İşarə edilənlə işarə edən arasında yer tutan adresat müxtəlif interpretasiyalar üzərindən yeni bir mətn yaratmış olur.

Semiotiklər işarə sistemləri, dilsiz bir obyektin və ya davranışın tədqiqində strukturalist nəzəriyyədən çıxış edirlər. Semiotika qeyri-lingvistik obyektlərin və davranışlarla fikrin fərqli “dəmək” yollarını təqdim edir (Cəlil Məmmədquluzadənin bütün mətnlərində bu istiqamət özünü büruzə verir). Bu məqam rus formal məktəbinin nümayəndəsi V.Şklovsinin “ostranenie” ifadəsini xatırladır ki, bu da mətnə fərqli baxış, fərqli görmə anlamına gəlir. Bu yanaşma hər zaman K.Q.Yunqun bir fikrini yada salır: “Hər bir yaradıcı insan bir növ ikilik və ya paradoksal xüsusiyyətlərin sintezidir: bir tərəfdən həm konkret insan, şəxsdir, digər tərəfdənsə” şəxsiyyətdən kənar bir prosesdir [4, s.116]. Zənnimizcə, Umberto Ekonun mətni oxuyaraq necə yaratmaq və ya mətn və onun interpretatoru haqqında mülahizələri V.Şklovski ilə yaxın mövqələrdə yer alır. U.Eko mətnə yanaşmada informasiya nəzəriyyəsinin kommunikasiya üçün irəli sürdüyü məlum üçlü: adresant – ismaric – adresat modelinə kodları və subkodları da əlavə edir. “İsmaric yaranır, interpretasiya olunur, müəyyən kodlara, subkodlara bölünür... kommunikasiya prosesində eyni zamanda müxtəlif kodlar və subkodlar iştirak edə bilər. İsmaric sosial-mədəni şəraitdə fərqli şəkildə qəbul edilə bilər” [5].

“Poçt qutusu” hekayəsinin kod sistemində mətnin bütün iştirakçıları bir araya gəlir, Novruzəlinin mərhəməti (yol gəlib yorulmuş ulağının ac-susuz qalmasına narahatçılığı), Xanın öncəliyi (Novruzəlinin yol gəlib nəfəsini dərməmiş onu nabeləd olduğu istiqamətə göndərməsi), erməni uşağı, rus qadın və rus qulluq adamı, mətnin məkan elementləri (İtqapan kəndi, xanın həyəti, poçt qutusu, divanxana) – adresant-ismaric-adresat modelində öz yerini alır. “Poçt qutusu”nu Umberto Ekonun tərtib etdiyi cədvəl üzərindən izah etsək, bədii mətnin qapalı deyil, açıq olması və ilkin kodlaşmanı hekayənin adı sistemində verilməsi ilə qarşılaşırıq. Məhz kod sisteminin olması mətnin oxunuşunu və ya interpretasiyasına imkan verən əsas şərtədir. Bununla yanaşı mətnlə əlaqəli hadisə və obrazlar sisteminin tami konteksti formalaşdırır. Professor Əbülfəz Əzimli “Məzmun-xarakter baxımından” Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı obrazları iki tipə ayırır: “özü kimi görünənlər və özü kimi görünməyənlər” [6, s.11]. Bu qruplaşmada Məmməd həsən əmi, Zeynəb, Novruzəli, Usta Zeynal özü kimi görünənlərdi (təbii ki, mətni və ya obrazı görünən edən tədqiqatçının kod və subkodları izləyə bilməsi ilə əlaqəlidir) Xudayar bəy, Qurbanəli bəy, naçalnik, naçalnikin xanımı, Müğdisi Akop, Vəli xan, Şeyx Nəsrullah özləri kimi görünə bilməyənlərdi. Tədqiqatçının “Mirzə Cəlilin obrazlarının hər birində bir daxili məzmun sirri vardır” [6, s.10] fikri hər bir obrazın və detalın öz kod sisteminin olması qənaətini möhkəmləndirir.

Mətn öz varlığını qoruya və davam etdirməyə müvəffəq olmaqla yanaşı yarandığı dövrün ümumi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən bir məkana daxil olur və ümumi mədəni prosesin tərkib hissəsinə çevrilir. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii mətnləri yarandığı dövrün məhsulu olsa da, hər yeni oxunuşda yeni mənə qatları ilə üzə çıxır, “hərəkətsiz donub qalmır”. R.Bartın mətn və əsər qarşılaşdırılmasında gəldiyi nəticə: “Əsər kitab sahəsinin müəyyən hissəsini tutan maddi fraqmentdir (məsələn, kitabxanada), Mətn isə metodoloji əməliyyatlar sahəsidir. Bu ziddiyyət bir qədər Lakanın təklif etdiyi fərqi xatırladır (lakin heç bir halda təkrar etmir): “reallıq” göstərilir, “real” isə sübuta yetirilir; oxşar şəkildə əsər əyani, görünən (kitab mağazasında, kitabxana kataloqunda, imtahan proqramında) və mətn müəyyən qaydalara uyğun olaraq (və ya məlum qaydalara zidd olaraq) sübuta yetirilir, ifadə olunur. Əsər ələ sığa bilir, mətn dildə yerləşdirilir, ancaq diskursda

mövcuddür (daha doğrusu, yalnız ondan xəbərdar olduğu qədər Mətnidir). Mətn əsərin parçalanmasının məhsulu deyil, əksinə, *əsr Mətnin arxasından gedən xəyali qatardır*. Mətn hərəkətsiz (məsələn, kitab rəfində) donub qala bilməz, o, öz təbiətinə görə nədənsə – məsələn, əsərdən, silsilə əsərlərdən keçməlidir” [7, s.415].

Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” dramı 1920-ci ildə Şuşada qələmə alınıb, mətninin təqdim etdiyi mühit isə 1905-1906-cı illər Qarabağda baş verən hadisələri əks etdirir. Müəllifin mətnində istifadə etdiyi əsas kodlar ermənilərin sahib çıxmaq istədiyi Qarabağ mahalı və kamança alətidir. Müəllif niyə kamançanı erməni Baxşının üzərində əsdiyi, ölümündən sonra belə ailəsinə çatdırılmasını vəsiyyəət etdiyi alət kimi mətnə gətirir. Niyə başqa alətin deyil, məhz kamança alət olaraq erməni-müsəlman-türk münəqişəsinin kilid nöqtəsinə çevrilir. Adresantın kodlaşmış mətni yeni rekonstruksiyada adresata hansı imkanları verə bilər sualı “Kamança” əsərində önə çıxardığımız kodlarla əsərə yeni oxunuş imkanı yaradır. İlk olaraq onu qeyd edək ki, bir musiqi aləti olaraq kamançanın keçdiyi təkamül yolunu izləmək üçün həm tanınmış türk alimi B.Ögelin, həm də K.Vertkovun bu sahədə ən mühüm mənbə sayılan əsərlərinə müraciət etdik. Orxan Yenisey abidlərində ıyık, Anadoluda iklığ, Altaylarda ikili, türkmanlar və uyğurlarda giçək kimi tanınan alətlərin kamançanın Şərq musiqi mədəniyyətindəki prototipləri kimi qəbul olunur. “Kamança türk mədəniyyətinin və musiqisinin ən tipik alətidir. Simli alətlər türklər arasında epik, ritual və sehrlı çalğıları olub. Bu səbəbdən də Anadoluda kamança mədəniyyəti türk mədəniyyəti tarixində həmişə öndə gələn məsələlərdən biri olaraq qalacaqdır” [8, s.294]. B.Ögel Mərkəzi Asiyadan Azərbaycana qədər bir ərazidə türk kamançalarının təsnifatını, rəsmləri ilə bir yerdə verir və “Beləliklə, Ermənistandakı kamançaların əsli və köklərinin harda olması, şəkillərə baxmaqla belə anlaşılır” [8, s.333] qənaəti ilə çıxış edir. Bu mülahizələrində B.Ögel K.Vertkovun əsərini də mənbə olaraq təqdim edir, lakin bəzi məqamlarda siyasi sərhədlərlə mədəni sərhədlərin qarışdırılması faktlarına diqqət çəkir, bununla da türk etnosunun yaşadığı areal və mədəni abidələrin mənsubluq kodları üzərində dayanır. Bu baxımdan K.Vertkovun “Kamançanın tarixi qədim yüzüllüklərə söykənir. N.Gəncəvinin poemaları və onun müasirlərinin əsərləri buna sübütür” [9, s.85] fikri kamançanın həm mədəniyyət, həm də ədəbiyyat tariximizdəki mövqeyini konkretləşdirir. Bir bədii mətnə adı keçən musiqi alətinə marağımızın və araşdırmamızın məqsədi sadəcə onun köklərinin hansı mədəni kodlara söykənməsi deyil, həm də çox da uzaq olmayan tariximizdə üzləşdiyimiz Qarabağ faciələri ilə bağlıdır. Cəlil Məmmədquluzadə kimi bir sənətkarın bu hadisələrin şahidi, bəzi məqamlarda iştirakçısı olması o dövrdə baş verənlərin bədii mətnə proyeksiyasında müşahidə etdiyimiz çoxqatlılıq və təkrar oxunuşlarda üzə çıxan məqamlar kodlaşmada əsas məntiqini hifz edə bilər. Erməni Baxşı və mənsub olduğu toplumu Qəhrəman yüzbaşının “Dünyada bir haramzadəlik qalmadı ki, öyrənməmiş olsunlar. Şeytana papaq tikirlər. Bu çolaq da kamançanı bağına basıb, gör nə əməllərdən çıxır” [3, s.436] dili ilə ifşa edən müəllif iki yüzillikdəki özünə torpaq və mədəni köklər axtaran ermənilərin əsas məramına işarə edir. “Kamança” dramında Qarabağın yaşadığı fəlakətlərin başlanğıcının incə məqamlarla, kod sistemi ilə təqdimi və ən əsas erməni məkrinin planlı irəliləyişi öz əksini tapır. XX əsrin sonunda uzun zaman içdən-içə qaynayan və yenidən işə düşən erməni məkri Qarabağın otuz ilə yaxın əsarətini gerçəkləşdirdi, Qəhrəman yüzbaşının da “Eh, namərd dünya!...” nidası qətl edilən uşaqların, gənclərin, yaşlı insanların nailəsi ilə birləşdi. Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” əsərinin kod sistemində yer alan Qarabağ məkan olaraq, kamança da türk musiqi tarixindəki mövqeyi ilə bədii mətnə informasiyanın ötürücülük funksiyasını yerinə yetirir.

M.Ə.Rəsizadənin “Dil millətin böyük hissəsidir. Onun zahiri və batınıdır. Millətləri bir-birindən ayıran ən böyük əlamət, işte bu dil damğasıdır. Millət təşkilində ənənəti-tarixiyyənin də böyük mədxəliyyəti vardır” [10, s.468] qənaətləri Cəlil Məmmədquluzadənin həm bədii, həm də publisistik yaradıcılığında öz əməli təsdiqini tapır. Cəlil Məmmədquluzadənin tədqiqatı cəlb etdiyimiz “Poçt qutusu”, “Kamança”, “Usta Zeynal” hekayələrində dilin imkanları ilə yanaşı, müəllifin dilə münasibəti də diqqətəlayiqdir. Böyük mütəfəkkir “yaratdığı mənə və sənət çoxqatlılığı ilə dünya dramaturgiyasının unikal nümunələrindən sayıla biləcək əsərlər yaratdı. O, tarixi prisedə götürdüyü reallığı əks etdirən bədii modelləri ilə gerçəkliyin təhlilini və tənqidini verə bildi [11,

s.51-52]. Məhz bu mənə və sənət çoxqatlılığı Cəlil Məmmədquluzadə mətnlərinə dönə-dönə mü-raciət etmək, onu müasir nəzəri təlimlərə əsasən araşdırma imkanları verir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında bitib-tükənməyən bu enerjinin mənbəyi xalq ədəbiyyatı və millət sevgisidir. “Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində heç bir vaxt köh-nəlməyən, illər keçdikcə gəncləşən, yeni mənə, yeni əhəmiyyət kəsb edən parlaq səhifələrindən bi-ridir” [12, s.163].

Nəticə / Conclusion

Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “Kamança”, “Usta Zeynal” əsərlərinin təhlilində müəllifin cəmiyyətə çatdırmaq istədiyi əsas ismarıç mətnlərin alt qatında üzə çıxan ikili qarşılaş-dırmaadır. İlk öncə qeyd edək ki, sinxron analiz hadisəni zamanın bir anında donmuş kimi öyrənir, diaxronik analiz zamanla dəyişikliyə diqqət yetirir. Semiotik yanaşma daxili mahiyyəti etibarlı ilə diaxronik təhlilə deyil, sinxron təhlilə diqqət yetirir. “Poçt qutusu”, “Kamança”, “Usta Zeynal” he-kayələri üzərindəki tədqiqatlarımız əsasən bu sxemə uyğun olaraq aparılmışdır.

Bu təhlillərdə “Poçt qutusu”, “Kamança”, “Usta Zeynal” hekayələrinin hər birində diqqət çəkən bir məqam var. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcı kimliyi milli kimliyi ilə bir bütündür. Bu yanaşma müəllifin mətnlərinin interpretasiya olunmuş mətnlərə çevrilməsini mütləqləşdirir. Adlarını çəkdiyimiz əsərlərin hər birində sinxron analiz hadisəni zamanın bir anında donmuş kimi təqdim edir. Usta Zeynalın erməni xozeyindən fərqli ritmi və ya fəaliyyətsizliyi, Qəhrəman yüzba-şının və kamançaçı Baxşının milli xarakterləri, “Poçt qutusu”nda Novruzəlinin avamlığı və mütili-yinə qarşı erməni uşağının zamanla uyğunlaşması adresantın istiqamətləndirdiyi kontekst və kod-ların vasitəsi ilə mətnin rekonstruksiyası baş verir. Poçt qutusu, kamança, usta Zeynalın ritmi bədii mətnin baza kodları kimi çıxış edir. U.Ekoya görə, kod bir sıra konkret mesajların formalaşmasın-da fundamental qayda kimi çıxış edən, model şəklində təqdim edilən strukturdur, məhz buna görə də ünsiyyət qurmaq imkanı əldə edir və “bütün kodlar ümumi kod əsasında bir-biri ilə müqayisə oluna bilər, daha sadə və əhatəli olur”.

Mədəniyyətin sabitliyi və uzunömürlülüüyü daha çox onun vəhdətini və bütövlüyünü müəy-yən edən strukturların nə dərəcədə inkişaf etməsi ilə bağlıdır. Bu, təkə mədəniyyətin müxtəlif sa-hələrinin birləşməsinə nail olan semiotik əlaqələrə aid deyil. Mədəniyyətin bütövlüyü eyni davra-nış qaydaları, ümumi yaddaş və eyni dünya modelinə uyğunluğu ehtimal edir. Cəlil Məmmədqulu-zadənin yaradıcılığının semiotik təhlil metodu ilə izahı məlum mətnin yeni oxunuşu, mədəniyyətin uzunömürlülüünün kod sistemi, etnik yaddaşın davamlılığı və ötürücülüüyü ədəbiyyatın bir mürək-kəb sistem olması faktını təsdiqləyir.

Ədəbiyyat / References

1. Ramiz Qasimov. Cəlil Məmmədquluzadənin “Usta Zeynal” əsərində milli məsələlərin əksi. Naxçıvan xəbərləri. 08.02.2021.
2. Niyazi Mehdi. Orta əsrlər Azərbaycan estetik mədəniyyəti. Bakı: İşıq, 1986.

3. Cəlil Məmmədqilizadə. Əsərləri. Dörd cildə, I cild. Bakı: Öndər, 2004.
4. Юнг К.Г. Психология и поэтическое творчество – şəxsiyyətdən kənar bir prosesdir. Само-сознание европейской культуры XX века. М.: Изд-во Политической Литературы. 1991.
5. Умберто Эко. Роль читателя. Исследования по семиотике текста. <https://www.litres.ru/umberto-eko/rol-chitatelya-issledovaniya-po-semiotike-teksta/chitat-onlayn>.
6. Əbülfəz Əzimli. Cəlil Məmmədquluzadə nəsrində təhkiyə poetikası. Naxçıvan: Əcəmi, 2005.
7. Ролан Барт. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: М.: Прогресс, 1989.
8. В.Ögel. Türk kültür tarihine giriş. Türk halk musiki aletleri (Uygur Devletinden Osmanlılara) Cilt IX. Ankara, 2000.
9. К.Вертков, Г.Благодатов, Э.Язовицкая. Атлас музыкальных инструментов народов. СССР Государственное издательство. Москва, 1963.
10. М.Ə.Рəsulzadə. Əsərləri (1909-1914). II cild. Bakı: Şirvanəşr, 2001.
11. Tahirə Məmməd. Ədəbiyyat müasir elmi araşdırmalar kontekstində. Bakı: Xan, 2016.
12. Abbas Zamanov. Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1979.

Семиотический аспект творчества Джалила Мамедкулизаде

Парвана Бекиркызы (Исаева)

Доктор филологических наук

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: bekirqizi69@mail.ru

Резюме. Посредством структурно-семиотического анализа мы можем проследить как организован любой художественный текст, как формируется его структура, как в этой структуре организуются авторские послания обществу и культуре в целом и какими методами передается основная тенденция. Этот подход также представляет модель коммуникативного процесса, которая обуславливает изучение художественного текста как систему знаков и передачу информации. Современные научные дискуссии привлекают внимание как со сферой окружения, так и с частотой распространения.

Творчество видного представителя азербайджанской литературы XX века Джалила Мамедкулизаде стало опорой многочисленных исследований в различных аспектах. Все тексты этого великого мастера слова со своей структурой и смысловой нагрузкой подготовили новый этап азербайджанской литературы еще с начала XX века.

Приобретение цельности связано с расширением границы гуманитарных наук, привлечением к исследованию художественного текста с сохраненными в себе скрытыми и явными элементами, кроме события и характера, на основе творчества Джалила Мамедкулизаде методом системно-семиотического анализа. Этот подход дает возможность увидеть все ответвления художественного текста и выбирать тончайшие детали, задействованные в текстовой технологии. На основе семиотического анализа исследуется кодовая система произведений Джалила Мамедкулизаде «Почт гутусу» (Почтовый ящик), «Кяманча» (от персидского слова «кяман» – смычок; 3-4 струнный смычковый музыкальный инструмент типа лютни с длинной шейкой), «Уста Зейнал» (Мастер Зейнал), интерпретации текста, системные отношения между Адресантом-Текстом-Адресатом.

Ключевые слова: семиотика, семиотический анализ, адресант, послание, адресат, знак, код, Джалил Мамедкулизаде, информативность текста